

УДК 130.2
DOI 10.32782/NPU-VOU.2024.4(95).07

Володимир МАЛЬЧЕНКО

здобувач за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії
кафедри менеджменту та інноваційних
технологій соціокультурної діяльності
Український державний університет імені Михайла Драгоманова
<https://orcid.org/0009-0003-2563-2936>

ДО ПИТАННЯ ПРО СОЦІОКУЛЬТУРНІ ІМПЛІКАЦІЇ СКЛАДНОСТІ

У статті аналізується феномен культурного кордону з використанням концепту складності. Формулюється завдання вивчити систему та мережу як типи соціальної топології, що властиві сучасному суспільству. У вирішенні цього завдання і полягає мета цієї статті. Визначається співвідношення культурного простору з географічним і соціальним простором, і таким чином виявляється транс- і міждисциплінарний характер проблеми. Застосовані мережевий, синергетичний, системний, холистичний підходи, філософсько-культурологічний аналіз. До складу завдання ввійшло розкриття зв'язку культурних кордонів із процесами самоорганізації соціальної складності; обґрунтовано темпоральність культурних кордонів.

Мета роботи полягає в концептуалізації культурного кордону в контексті соціальної складності. Сформульоване завдання постає у вивченні системи та мережі як типів соціальної топології, що властиві сучасному суспільству.

Ключові слова: культурні кордони, соціальна складність, соціальна самоорганізація, «людиномірність».

Volodymyr MALCHENKO

ON THE QUESTION OF THE SOCIO-CULTURAL IMPLICATIONS OF COMPLEXITY

Relevance of the study. The phenomenon of the cultural border is analyzed using the concept of complexity. The task is formulated to study the system and network as types of social topology that are characteristic of modern society. The goal of this article lies in solving this task. The correlation of cultural space with geographical and social space is determined and thus the trans- and interdisciplinary nature of the problem is revealed. Network, synergistic, systemic, holistic approaches, philosophical and culturological analysis are used. The task includes revealing the connection between cultural borders and the processes of self-organization of social complexity; the temporality of cultural borders is substantiated.

The purpose of the study: is to conceptualize the cultural border in the context of social complexity. The formulated task arises in the study of the system and network as types of social topology that are characteristic of modern society.

Key words: cultural boundaries, social complexity, social self-organization, human dimension.

Дослідження соціальної складності в аспекті мережі та системи як типів соціальної топології у зв'язку із сучасністю суспільства потребує розглянути історію кроків виникнення контурів соціальної складності. Оскільки цей аспект концепт

ще немає усталеного змісту, у цій статті ми здійснюємо своєрідну «розвідку» виявлення його базових сенсів. Особливістю низки робіт, що аналізуються в цій статті, у зв'язку з пошуком базових сенсів соціальної складності є те, що концепт складності інтерпретується в різних соціально-філософських і гуманітарних сферах у між- і трансдисциплінарному дискурсі.

Спроби осмислити соціальні імплікації складності в рамках теорії самоорганізації виявляються в роботах європейських дослідників другої половини ХХ ст. І. Пригожина та Г. Хакена. Західні науковці розглядають можливість імплікації понять самоорганізації, хаосу й нестабільності в соціальне пізнання. Наприклад, у роботах «Кістка ще не кинута», «Виклик пізнання» та ін. ми знаходимо розмірковування про нове розуміння соціальних процесів, про роль людини у зміні суспільства, перебігу історії. Автор висловлює своє переконання в зиску використання понять як метафор більш ніж уявлення ньютонівської фізики. Тому метафори можуть бути застосовані до вивчення суспільства.

Ще один західний науковець О. Тоффлер [14] у передмові до книги І. Пригожина та І. Стенгерс «Порядок з хаосу: Новий діалог людини з природою» розвиває думку І. Пригожина щодо можливості застосування його ідей до аналізу соціальних процесів. Цей автор підкреслює, що така можливість є початком нового діалогу людини не лише з природою, але й із суспільством. У цій трактовці такі характеристики реальності, як розупорядкованість, нестійкість, різноманітність, нерівноважність, нелінійна темпоральність, можуть бути розкриті «пригожинською парадигмою». Американський футуролог писав: «Не виключено, що роботи Пригожина та його колег у рамках так званої Брюссельської школи знаменують черговий етап наукової революції, оскільки йдеться про початок нового діалогу не лише з природою, а й із суспільством» [14, с. 17].

Зі свого боку, розглядаючи соціальну самоорганізацію як специфічну людську діяльність: пізнавальну, усвідомлену, ко-

лективну, складну та еволюційну, – інший західний вчений Г. Хакен у роботі [10] «Суспільство, що самоорганізується» підкреслює трансдисциплінарність свого дослідження. Також в іншій своїй роботі «Тамниці природи» [9] він акцентує увагу на зв'язку між різними галузями знання.

Тобто в цих ідеях засновників науки про складне, синергетики, ми бачимо підставу для подальших імплікацій складності в дослідження соціальної сфери, соціальної самоорганізації. Осмисленню цих питань також присвячені роботи таких західних філософів і соціологів, як У. Бек, Ф. Капра, Е. Ласло, К. Майнцер, Е. Морен, Дж. Ніколс, О. Тоффлер, Е. Янч, Ю. Хабермас та ін. Зокрема, К. Майнцер пише про те, що складність є результатом складносистемного мислення й виділяє досить широке багатоаспектне наповнення складності в соціальних науках, серед яких – люди, цінності та вірування, інтереси, поняття та відчуття, ієрархія та поява, здібності, системи, число частин, зв'язків, зв'язок і контроль, асиметрія, нелінійність та ін. [11].

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. вітчизняні дослідники (І. Добронравова, Л. Бевзенко, І. Предборська, Ю. Мелков та ін.) також зверталися до проблем соціального розвитку, соціальних змін у контексті соціальної складності та її імплікацій у соціокультурній реальності.

У роботах українського соціолога Л. Бевзенко [3] складність соціального розкрита як взаємодія упорядкувальних (соціальний порядок) і розупорядкувальних (соціальна ентропія) процесів. Авторка зазначає, що цього стосується соціальна самоорганізація, яка постає як процес, що відбувається одночасно в соціальному, культурному та психологічному вимірах і використовує для своєї реалізації соціальні, культурні, психологічні й несвідомі, глибинно-психологічні механізми. Також вказується на те, що соціальна самоорганізація багатомірна й одночасно байдужа до людських цінностей. Її цікавить насамперед порядок, але вона не вирішує, на якій ціннісно-нормативній підставі він виникає. Авторка додає, що для соціальної са-

моорганізації всі норми – лише інструмент упорядкування, зниження ентропії.

Соціальна самоорганізація пов'язується з процесом появи самоорганізаційних структур у соціальному середовищі. Автор наголошує, що в їхній основі лежить наша ірраціональність, несвідоме. Особливістю самоорганізаційних структур є іманентність середовищу, спонтанність, незапланованість їхньої появи, неформальність, ірраціональність, замкнутість на цілісність людського існування. У пізніших працях Л. Бевзенко продовжила розроблення авторської концепції соціальних змін, що дає змогу зрозуміти «плину сучасність» з її непередбачуваністю, нестійкістю, невірноваженістю та гібридністю.

У дослідженнях цієї української авторки соціальна складність виявляється в накладенні двох процесів – соціальної організації (пов'язаної з цілеспрямованою, раціонально осмисленою діяльністю людини) та соціальної самоорганізації (спонтанними діями, що викликають зростання соціальної ентропії). Дослідниця виділяє відповідні самоорганізаційні колективні структури-атрактори (натовп, гра, міф) і наголошує, що залученість до них людини може бути лише добровільною.

Виділені цим соціологом самоорганізаційні структури (натовп, гра, міф) можуть бути інтерпретовані і як топоси соціальної складності, що виникають у стані нестійкості та самі змінюють культурний простір, тобто містять у собі майбутні форми його організації. На можливість такого трактування вона вказує у роботі «Соціальна нелінійність – передумови та прояви», підкреслюючи можливість осмислено реагувати на структури, що виникають спонтанно, змінюючи організацію смислового соціокультурного простору.

Другим важливим аспектом дослідження соціальної складності є виділення в соціосинергетичних дослідженнях людиномірності як однієї з особливостей соціальної складності. Ця проблема знаходить вираження у створенні суб'єктно орієнтованих (людомірних) соціальних онтологій, у методологічному плані – у

пошуку відповідних підходів, що розкривають зв'язок мікро- та макрорівнів соціальної реальності.

Виділяючи людиномірність соціальної складності, слід зазначити монографію українського дослідника Ю. Мелкова «Людиномірність постнекласичної науки» [4], у якій автор розмірковує про «непереборну суб'єктність» сучасної науки та розкриває три аспекти поняття «людиномірність»: ідею єдності людини і світу (світу людини); у вужчому сенсі й вищих людських почуттів, включно із суто науковою діяльністю; затвердження особистості в статусі суб'єкта покладання цінностей, усвідомленого прийняття й освоєння.

Незважаючи на те що Ю. Мелков розкриває зміст поняття «людиномірність» стосовно науки й наукового пізнання, виділені ним аспекти цього поняття видаються нам важливими для осмислення меж антропокультурного в контексті соціальної складності. Вочевидь, в онтологічному сенсі соціальна складність людиномірна, оскільки створюється і змінюється людиною через взаємодію Космосу з іншими людьми.

Отже, соціальна складність як соціально-філософський концепт проявляється в осмисленні процесів соціальної самоорганізації у суспільстві. Її імплікації пов'язані зі встановленням соціального порядку й соціальної організації у процесі переходу від одного стану суспільства до нового. Цей біфуркаційний перехід настає у процесі наростання соціальної нестабільності (ентропії) і призводить до появи нових соціальних структур, що є основою встановлення нового соціального порядку (організації). Крім того, соціальна складність імплікується в аспекті «людомірності» соціокультурної реальності, яка, як показують дослідження із соціальної синергетики (Л. Бевзенко, І. Предборська) та психосинергетики (І. В. Єршова-Бабенко), є чутливою до людського фактора (стан психіки, переживання, ідеї, думки, настрої тощо).

У контексті синергетичної парадигми соціальна складність осмислювалася щодо соціальних самоорганізаційних процесів,

через концепт соціальної самоорганізації. Соціосинергетичні дослідження торкнулися аналізу самоорганізаційних процесів у суспільстві (Л. Бевзенко та ін.), культурології та філософії культури (І. Доннікова, А. Свидзинський та ін.) філософії освіти (І. Бех, Л. Горбунова, В. Кремень, І. Предборська та ін.), методології науки та психології (І. Єршова-Бабенко).

Соціальна складність у синергетичній парадигмі в роботах сучасних дослідників корелює із синергетичною інтерпретацією культури. Культура розглядалася як цілісність, занурена в соціум із властивою їй організацією та функціями. Розуміння культури як способу самоорганізації (А. Свидзинський, І. Доннікова та ін.) виявляє продуктивність концепту мережі в аналізі культурних кордонів, у розумінні організації соціальної складності. Виявлення таких характеристик соціальної складності, як людиномірність і культурогенність, дає змогу розглядати культуру як структурований початок, що визначає організацію соціальної складності. Отже, у контексті проблеми, що розглядається, можна ставити питання про співвідношення топології культури із соціальною топологією.

Наступним кроком є дослідження відомого французького філософа і соціолога Е. Морена. У книзі «Метод» [12] він починає міркування про соціальну складність як про «антропосоціоінформаційне розгортання», говорячи про безперервність і одночасно разучі зміни за переходу від біологічного всесвіту до антропосоціального всесвіту. Філософ виділяє п'ять породжувальних правил соціальної складності. Перше – це надскладний людський мозок, наділений величезною пам'яттю й універсальними генеративними можливостями, здатний «усе виробляти та відтворювати не біологічно, а ноологічно (ідеї, мрії, фантазми, міфи), а за допомогою рук і технологічно (інструменти, машини, об'єкти, житло, пам'ятники).

До другого породжувального правила належить мова з подвійною артикуляцією – унікальна система в еволюції живого,

що виникла за межами генетичного коду. Мова відкриває можливості нескінченної варіативності та конструювання складних ноологічних споруд, оповідань, роздумів, міфології, теорії, ідеології тощо.

Третє правило – це генофеноменальна соціальна структура, яка з власної складності створила генеруючий / регенеруючий комплекс – культуру. Для соціальної складності культура є джерелом негенетичності. Як зазначає автор, це є певним матричним генеративним комплексом, який «передається з покоління до покоління... проходячи через мозок людей».

Четвертим фактором виступає апарат держави, поява якого порівнюється з приходом від одноклітинного до багатоклітинного організму. Апарат держави зосереджує всі соціальні правила, створюючи свої центри (армія, релігія, економіка тощо), навколо яких розташовуються як супутники провінційні й місцеві апарати.

П'ятим правилом виступає стохастичний розвиток міських скупчень, що посилює інформаційну комунікацію.

Таким чином, на погляд автора, антропосоціоінформаційне розгортання породжує ще один «всесвіт». Це ноологічна сфера – сукупність духовних феноменів, представлених ідеями, теоріями, філософією, міфами, фантазмами та мріями, що є життям духу.

Загалом роздуми Морена, що вбудовують соціальну складність у складність Всесвіту, можуть стати основою для побудови онтології соціальної складності з урахуванням її антропогенного та культурогенного характеру і при цьому ставити питання про межі власне людського, про міру проникнення людини у світ [13].

Наступним аспектом може бути розглянута онтологія складності, про яку пише Е. Морен. Тим часом сучасні британські соціологічні дослідження перебувають на полюсі, радше протилежному до онтології. Вони цікавляться організацією складності для розуміння того, як керувати світом, що вислизає [8]. Людина має перешкоджати реалізації несприятливих сценаріїв, пророкуючи, скануючи зро-

стаючі ризики «плинної сучасності» [6]. Соціологія зайнята розробкою моделей соціальної реальності, які б відповідали актуальним запитам людини, ігноруючи цим її «вбудованість» у складність природи. Найбільшу увагу сьогодні приділяють системно-комунікативним теоріям товариств Н. Лумана, акторно-мережевій теорії Б. Латура, Дж. Ло та М. Каллона, підходам М. Кастельса, Р. Коллінза та ін.

Таким чином, у дослідженні соціальної складності вбачається необхідність філософсько-антропологічного та філософсько-культурологічного аналізу, що дає змогу зосередити увагу на взаємодіях людини й культури, які породжують соціальну складність. Цю затребуваність можна трактувати як продовження між- і трансдисциплінарного діалогу, що продукує нові методологічні підходи.

Українська дослідниця Л. Багата у зв'язку із цим зазначає, що «наука про складне не зможе вивести людство з тієї кризи, у якій воно «зав'язло» без повернення до осмислення складності гуманітарного толку. Гуманітаристика ж не може обмежуватися тим, щоб являти собою аморфне об'єднання «навкололюдських» дисциплін, які прагнуть стати під прапори «нормальної науки» [7]. Нею пропонується концепт гуманітарної складності, який розуміється як гранична інформаційна насиченість гуманітарних текстів, що формується під впливом найрізноманітніших дисциплінарних змішувань.

Набір сутнісних характеристик людини український філософ В. Табачковський об'єднав у понятті «полісутність», а Е. Морен співвідносить із проявами складності: «з його недостатністю, обмеженістю, егоцентризмом, етноцентризмом, а також з його волею, свідомістю, запитанням і спрямованістю на дослідження... з безладом, невизначеністю, протиріччям, його сум'яттям перед космосом, втратою привілейованої точки спостереження, але також і одночасно з усвідомленням його культурної та соціальної вкоріненості *hic et nunc*, тут і тепер» [13, с. 126].

На наш погляд, концепт людиномірності, як і протилежний йому термін «нелюдиномірність» [1], має вагомий евристичний потенціал, оскільки дає змогу поєднати соціальні й культурні імплікації соціальної складності людського життя. Він показує, що складність соціального проявляється через складність аспекту людиномірності соціальної реальності й через складність відношень соціальних структур та їх самоорганізацію (і структур, і відношень). Таким чином, концепт людиномірної складності може бути використаний для осмислення онтологічних аспектів соціальної реальності, а також соціальної складності, а отже, специфіки її топології та культурних кордонів.

У такому аспекті дослідницьку вагу набуває явище «психомірність людини», розглянуте автором терміна як загальна характеристика психічної (ментальної, когнітивної, інтелектуальної) активності людини. Тому психомірність представлена в контексті гіпертеорії неврахованого продукту / суб'єкта того ж автора, який виникає на різних рівнях, у різних формах і вимірах. На думку авторки, це відбувається внаслідок процесу спільної активності мозку і психіки людини. Тому ця характеристика психічної активності людини присутня їй завжди протягом усього життя [2].

У роботі «Психомірність людини та її поведінки» підкреслюється, що явище психомірності людини має індивідуальний характер. «Воно породжується внутрішніми флуктуаціями і проявляється фізіологічно, нейрофізіологічно та внутрішньопсихічно, у внутрішньоособистісному просторі», тобто там де воно народжується. «Це може здійснюватися як у формі відчуттів, переживань, уявлень, розумових процесів, так і у формі швидкості кровотоку, частоти мозкової активності», чи у зовнішніх проявах: «зовнішньопсихічні (емоційно, поведінково, рухомо, соціально, культурологічно, у мовленнєвій та інших формах розумової активності / діяльності...) і рухові, поведінкові» [2, с. 20].

Наступним етапом є дослідження української авторки Г. Селіверстової [5] в робо-

ті «Входження постнекласичного гуманітарного поняття «хаос» в освітню сферу: соціально-філософський аспект проблеми соціалізації особистості».

Українська філософія Г. Селіверстова характеризує соціальну реальність «не тільки як структури і функції, а і як невизначеність, хаотизацію себе й довкола, а також як задані і поглинаючі суб'єктивним осмисленням особистістю своїх вчинків, простором людських відносин» [5, с. 38]. Це пов'язано з тим, що в соціальній самоорганізації задіяні психічні процеси, які відбуваються на свідомому чи несвідомому рівні.

Виявлено присутність дослідницького інтересу до явища соціокультурної складності в роботах широкого кола філософів, футурологів, соціологів і вчених, представників як західної науки, так і вітчизняної. Для цього використані транс- і міждисциплінарний, а також мережевий, синергетичний, системний, холистичний підходи та філософсько-культурологічний аналіз. Це роботи таких західних дослідників, як І. Пригожин та І. Стенгерс, О. Тоффлер,

Г. Хакен, Е. Морен, К. Майнцер та ін. А також вітчизняних дослідників, як-от І. Добронравова, І. Єршова-Бабенко, І. Предборська, Л. Бевзенко, В. Кремень, І. Бех, Л. Горбунова, Л. Багата, Ю. Мелков та ін.

Виділено коло інших явищ і понять, які супроводжують чи розкривають сутність явища соціокультурної складності під час її дослідження. Це такі поняття, як соціальна організація та соціальна самоорганізація, самоорганізаційні соціальні структури, атрактори, соціальна нелінійність, людиномірність і нелюдиномірність, психомірність та її хаотизація, психосинергетичний аспект.

Подальші перспективи застосування дослідження питання про соціокультурну імплікацію складності можливі шляхом застосування названого кола явищ і понять. Перспективою є також розробка комплексного дослідження цілісного феномена з урахуванням як свідомих, так і несвідомих рівнів соціокультурної складності шляхом застосування теоретичних і практичних позицій психосинергетичного підходу.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Єршова-Бабенко, І. В.** (2019). Макромодель «лідер-суспільство-природа» і механізми поведінки середовищ / систем різного класу в аспекті принципу «ціле у цілому» (підстави психосинергетики). *Лідер. Еліта. Суспільство – Leader. Elite. Society*, 1. С. 118–133. DOI: <https://doi.org/10.20998/2616-3241.2019.1.09>.
2. **Єршова-Бабенко, І. В., & Жижко, Т. А.** (2024). Психомірність людини та її поведінки: монографія. Київ: ЦП Компрінт. 220 с.
3. Стан сучасного українського суспільства: цивілізаційний вимір: збірник наукових праць (2017). О. Г. Злобіна, Н. В. Костенко, Л. Д. Бевзенко, Г. І. Чепурко, М. О. Макеєв, М. О. Шульга та ін. Київ: НАН України Інститут соціології. 198 с.
4. **Мелков, Ю. О.** (2020). Вища освіта в умовах складності та невизначеності світу: постнекласичні стратегії розвитку та особистісний вимір. *Міжнародний науковий журнал «Університети і лідерство»*, № 1 (9). С. 62–77. DOI: <https://doi.org/10.31874/2520-6702-2020-9-1-62-77>.
5. **Селіверстова, Г. С.** (2019). Входження постнекласичного гуманітарного поняття «хаос» в освітню сферу: соціально-філософський аспект проблеми соціалізації особистості. *Освітній дискурс: збірник наукових праць (філософія, педагогіка)*, № 12 (4). С. 36–45. DOI: [https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.12\(4\)-3](https://doi.org/10.33930/ed.2019.5007.12(4)-3).
6. **Bauman, Z.** (2008). *The Art of Life: textbook*. Cambridge: Polity Pres, 136 p. [in English].
7. **Bogataya, L.** (2018). Culture of national philosophical communities: the project dedicated to the research of modern Ukrainian philosophical traditions. *Future Human Image*, 9, 20–26 [in English].

8. Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*: textbook. Cambridge: Polity Press. 200 p. [in English].
9. **Haken, H.** (1981). *The Science of Structure: Synergetics II*: textbook. Springer-Verlag, Berlin: Heidelberg. 355 p. [in English].
10. **Haken, H.** (1983). *The Self-Organizing Society: An Interdisciplinary Approach to the Study of Society*: textbook. Springer-Verlag, Berlin: Heidelberg. 267 p. [in English].
11. **Mainzer, K.** (2007). *Thinking in Complexity: The Complex Dynamics of Matter, Mind, and Mankind*: textbook. Springer, Berlin: Heidelberg. 410 p. [in English].
12. **Moren, E.** (1977). *La Méthode. La Nature de la Nature*: textbook. Paris: Éditions du Seuil. 400 p. [in English].
13. **Moren, E.** (2016). *Ecologiser l'Homme*: textbook. Paris: Lemieux Éditeur. 200 p. [in English].
14. **Toffler, O.** (1984). *Prologue / I. Prigogine, I. Stengers. ORDER OUT OF CHAOS. Man's new dialogue with nature*: textbook. London: Heinemann. 368 p. [in English].

REFERENCES

1. **Yershova-Babenko, I.V.** (2019). Makromodel "lider-suspilstvo-pryroda" i mekhanizmy povedinky seredovyshch/system riznoho klasu v aspekti pryntsypu "tsile u tsilomu" (pidstavy psykhosynerhetyky) [The macromodel "leader-society-nature" and the mechanisms of behavior of environments/systems of different classes in the aspect of the principle of "whole in the whole" (foundations of psychosynergetics)]. *Lider. Elita. Suspilstvo – Leader. Elite. Society. – Leader. Elite. Society*, 1, 118–133 [in Ukrainian].
2. **Yershova-Babenko, I.V., & Zhyzhko, T.A.** (2024). Psykhomirnist liudyny ta yii povedinky [Psychosobriety of a person and his behavior]. Kyiv: CP Kompyrnt [in Ukrainian].
3. **Zlobina, O.H., Kostenko, N.V., Bezenko, L.D., Chepurko, H.I., Makeiev, M.O., & Shulha, M.O. et al.** (2017). Stan suchasnoho ukrainskoho suspilstva: tsyvilizatsiiny vymir [The state of modern Ukrainian society: civilizational dimension]. Kyiv: NAN Ukrain Instytut sotsiolohii [in Ukrainian].
4. **Mielkov, Yu.O.** (2020). Vyshcha osvita v umovakh skladnosti ta nevyznachenosti svitu: postneklasychni stratehii rozvytku ta osobystisnyi vymir [Higher education in a complex and uncertain world: post-non-classical development strategies and the personal dimension]. *Mizhnarodnyi naukovi zhurnal "Universytety i liderstvo" – International scientific journal "Universities and Leadership"*, 1 (9), 62–77 [in Ukrainian].
5. **Seliverstova, H.S.** (2019). Vkhodzhennia postneklasychnoho humanitarnoho poniattia "khaos" v osvitu sferu: sotsialno-filosofskyi aspekt problemy sotsializaii osobystosti [The entry of the post-classical humanitarian concept of "chaos" into the educational sphere: the socio-philosophical aspect of the problem of personality socialization]. *Osvitnii diskurs: zbirnyk naukovkh prats (filosofii, pedahohika) – Educational Discourse: Collection of Scientific Works (Philosophy, Pedagogy)*, 12 (4), 36–45 [in Ukrainian].
6. **Bauman, Z.** (2008). *The Art of Life*. Cambridge: Polity Pres [in English].
7. **Bogataya, L.** (2018). Culture of national philosophical communities: the project dedicated to the research of modern Ukrainian philosophical traditions. *Future Human Image*, 9, 20–26 [in English].
8. **Giddens, A.** (1990). *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press [in English].
9. **Haken, H.** (1981). *The Science of Structure: Synergetics II*. Springer-Verlag, Berlin: Heidelberg [in English].
10. **Haken, H.** (1983). *The Self-Organizing Society: An Interdisciplinary Approach to the Study of Society*. Springer-Verlag, Berlin: Heidelberg [in English].

11. **Mainzer, K.** (2007). Thinking in Complexity: The Complex Dynamics of Matter, Mind, and Mankind (*5th ed.*). Springer, Berlin: Heidelberg [in English].

12. **Moren, E.** (1977). La Méthode. Tome 1: La Nature de la Nature. Paris: Éditions du Seuil [in English].

13. **Moren, E.** (2016). Ecologiser l'Homme. Lemieux Éditeur [in English].

14. **Toffler, O.** (1984). Prologue. I. Prigogine, I. Stengers. ORDER OUT OF CHAOS. Man's new dialogue with nature: textbook. London: Heinemann [in English].